

Etiopia - muuseumi aastanud XXX
Tln, 1976

LISANDEID SAAREMAA TALUEHITISTE UURIMISE ALALT

LEO TIHK

Eesti taluehitiste uurimisele on osutatud küllalt suurt tähelepanu alates 1880-ndatest aastatest. Vanimad säilinud taluhooned pärinevad meil alles 18. sajandi keskpaigast või teisest poolest. Nende uurimisel kujunes keskseks taluelamu küsimus. Vanemad uurijad (P. Kundziņš, I. Manninen) arvasid, et eestlastel nagu naaberriikvõõrastele oli algul omaette iseseisev elamu. Alles pikaajalised sõjad alates 16. sajandist ja kasvav feodaalne rõhumine toonud kaasa talupoja kehbumise, mille tulemusena kujunes ainsaks elamutüübiks rehielamu.¹ G. Ränk jõudis aga peamiselt Saaremaa materjali alusel järeldusele, et rehielamu on Eesti alal küllalt põline. Ta kasutas ka 17. sajandist pärinevaid teateid, kus paarikümnel adratulul oli ikka rehielamu koos kõrvalhoonetega, kuna iseseisvat elamut nendes taludes ei olnud. Nende andmete alusel võis teha järelduse, et adratuludes, kus teraviljakasvatamisel oli määrav osa, esinesid rehielamud. Väikeses majandites kalurite ja pöpside juures, kus teravilja kasvatati vähe või ei kasvatatudki, võis aga esineda iseseisvaid elamuid. Lääne-Saaremaal leidis selliseid väikesi suitsutubasid ja esikust köetavaid elamuid veel 20. sajandilgi.² Nõukogude Eesti etnograafias on rehielamut peetud ikka põliseks, mille konkreetsed kujunemislugu aga andmete puudulikkuse tõttu pole veel lõplikult lahendust saanud.³

Andmeid Saaremaa talude hoonestiku kohta 17. sajandi esimeselt poolelt sai G. Ränk koopiatest, mis E. Blumfeldt oli välja kirjutanud Taani Riigiarhiivis leiduvatest originaalaktidest. Nüüd hiljuti avastas sealne ülemarhivaar dr. phil. V. Helk samas

¹ Kundziņš, P. Dzīvojamā rīja Latvijā. — In: Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis. Arhitektūras Fakultātes serijs. 1:7. Rīga, 1934. 625. lpp.; Manninen, I. Die Sachkultur Estlands. 2. — In: OES-i Eriloimetused. 2. Tartu, 1933. 337 S.

² Ränk, G. Saaremaa taluehitised. 1. — In: OES-i Kirjad. 5. Tartu, 1939. 381 lk.

³ Eesti arhitektuuri ajalugu. Tln., 1965, lk. 26.

fondis veel teisi tolleaegseid talumaade ülevaatuse akte ning tema lahel vastutulekul on allakirjutanu kasutuses nende xerokoopid, mis võimaldavad Saaremaa taluehitiste probleemi pisut erinevast aspektist käsitleda, ja eriti just seetõttu, et neis aktides esinevad nimetused, mis vajavad seletamist, nagu *Wohnhaus*, *Wohnstube*, *Vorriege von Strauch* ja *halbe Vorriege*. Kuid eelnevalt meenutame Saaremaa ajalooost mõningaid fakte.

1558. aastal algas mandril Liivi sõda ja Saaremaa piiskopipool läks Taanile 1560. aastal, ordupool 1564. aastal. Juba 1560-ndate aastate teisel poolel ja 1570-ndatel aastatel ulatus sõjategvus ka Saaremaale. Ilmselt seetõttu oli kroonu valduses Saaremaal 1592. aastal arvestatud tühjana 28,8 protsenti talumaadest (819 asustatud ja 331 tühja adramaad). 1603. aasta katkulatus ka Saaremaale, kuigi selle hävitustöö ulatus pole teada. Kalmari sõja ajal tegid rootslased 1611. a. paar retke Muhusse ja Põidele ning 1612. a. jaanuaris tungisid Rootsi väed koos Läänemaa aadilipkonnaga Saaremaale, kus laastasid takistamatult ning lahkumisel viisid kaasa hulgaliselt kohalikke talupoegi ühes perekondade ja vallasvaraga (peamiselt Läänemaa tühjade talude asustamiseks). Rahu tehti Knäredis 19. jaanuaril 1613, kuid 21. veebruaril tungis 400-meheline väesalk Hiiumaalt Saaremaale, põletas Kuressaare eeslinna ja laastas kogu maa, välja arvatud Sõrve poolsaar, ning pöördus tagasi alles 27. veebruaril. E. Blumfeldt järgi oli seetõttu 1618. a. Saaremaal ja Muhus kroonu valduste alal asustamata 32,6 protsenti talumaadest ($845\frac{3}{4}$ asustatud ja $409\frac{1}{2}$ tühja adramaad). Ka veel 1630/1631. a. oli kroonumõisates talumaadest ligemalt 18 protsenti asustamata. Arvestades mäsunduslikku aspekti, näidati asustatuna maksuvõimelised talud. Seega mitte kõik tühjana ülesantud adramaad ei olnud elaniketa, vaid ainult osa. Ikkagi saame tulemuseks tugeva majandusliku laostumise, nii et isegi siis, kui viimasest hävitusretkest oli möödunud juba 18 aastat, oli ligemalt viiendik talumaadest kas täielikult või osaliselt sõjalis. vähese tööjõuga, puuduliku karja ja üsna väheste hoonetega.

Hävitustretkede suundi võime oletada üsna suure tõenäosusega: mandrilt siirdusid need Muhu kaudu Põidele ja sealt suunemate teede kaudu Kuressaare alla; Hiiumaalt suundus peaaik ilmselt Leisi ja Kaarma kaudu linna alla, abisalgad põletasid kõrvalteede äärseid külasid ning tagasiteel laastati arvatavasti ka Lümända ning Kihelkonna ja Pajumõisa alasid. Kuna tolleaegsete sõjaretkede peamiseks ülesandeks oli vaenlase majanduslik laostamine, siis oli ka talurahvas kõige suurem kannataja. Temalt võeti loomad ja vili ning põletati hooned. Pagemaja pääsenud talurahval tuli seejärel ehitada üles mõisahooned ja uuesti vilja alla viia mõisapõllud. Taluhoonete ehitamine ning

nule kuuluva Iruste küla kolme talu vastu (kõik Põide kihelkonnas).

1. **Kayne Laur**, 1 adramaa Levala (Löeball) külas, põldu 45 vakamaad. Ehitised: üks tuba (*Stuebe*) $3\frac{1}{2}$ sülda pikk ja 3 sülda lai, üks kamber (*Kammer*) 2 sülda pikk ja lai ning üks rehealune (*Vorriege*), suurus märkimata.
2. **Pitke Thomas**, $\frac{1}{2}$ adramaad Tumala (Thomell) külas, põldu 51 vakamaad, millest osa söötis. Ehitised: üks tuba (*Stuebe*) $2\frac{1}{2}$ sülda pikk ning lai.
3. **Sahre Jürgen**, $\frac{1}{2}$ adramaad Iruste külas, põldu 30 vakamaad. Ehitised: üks tuba, üsna vana, 2 sülda pikk ja lai, väike vana rehealune (suurus märkimata), üks saun (*Badstuebe*), 2 süalline; veel üks pooleli olev nelja seinaga uus tuba.
4. **Hundfi Simmo**, $\frac{1}{2}$ adramaad Iruste külas, põldu 30 vakamaad, millest palju on söötis. Ehitised: tuba 2×2 sülda ja üks poolik rehealune (*eine halbe Vorriege*), üks saun 2×2 sülda.
5. **Kurriko Tõnni**, $\frac{1}{2}$ adramaad Iruste külas, põldu 30 vakamaad, millest on palju veel söötis. Ehitised: tuba $3\frac{1}{2} \times 3$ sülda ja üks poolik rehealune (*eine halbe Vorriege* [sic]).

Siin vääril tähelepanu talu nr. 2 (Pitke Thomas), kus ainsaks chitiseks on «tuba», kuid elanikeks on peremees, 4 last ja ilmselt ka perenaine (abielus naisi neis aktides üldse ei märgitud). Selgusetuks jääb, kus asusid talviti talu loomad (hobune, paar härgi, 3 lehna ja 2 noorloom). Kahel talul on nimetatud sauna, ühel (nr. 1) tuba, rehealune ja kamber, ühel tuba ja rehealune, kahel (nr. 4 ja 5) tuba ja poolik rehealune. Ilmselt tähendab selles aktis «tuba» nimelt rehetuba, mis tavaliselt asus ühise kaluse all rehealusega ja ka kambriga. «Poolik» rehealune (*halbe Vorriege*) jääb esialgu seletamatuks mõisteks. Peale hoonete vähesuse vääril veel tähelepanu, et viiest käsitletud talust kolmel on suur osa põllust söötis. Järelikult olid need talud veel suures majanduslikes raskustes.

5. 08. 1633 koostatud aktis on andmeid Põide Uuemõisa (Newenhoff) Nenu küla kahe talukohta, mida läänimees Valentin Richart vahetuskorras endale soovis.

6. **Nenno Detloff** (adratalu), põldu 61 vakamaad, millest 45 oli söötis. Ehitised: üks väike rehetuba (*Riege*) $2\frac{1}{2}$ sülda pikk ja lai, üks saun 2×2 sülda.
7. **Nenno Thomas** (üksjalg), põldu 20 vakamaad, millest 6 oli söötis. Ehitised: väike rehetuba $2\frac{1}{2}$ sülda pikk ja lai, saun $1\frac{1}{2}$ sülda pikk ja lai.

Kummalgi neist polnud rehealust!

5. 07. 1634 koostatud aktis leidub andmeid kolme talu hoonestiku kohta, mis olid Põide Audla (Haucküll) mõisa omaniku landraat Reinhold von Vietinghofi valduses.

talude tootmisvõime taastamine võis areneda alles nende peremiste ülesannete kõrval. Loomulikult kulus selleks palju aastaid, mille jooksul talupoeg pidi pidevalt vaagima oma vajaduste ja võimaluste kokkusobitamist, mida ehitada ühel või teisel aastal.

On vaja meenutada seda, et kohati veel mõõduvõrd sajandi lõpul pidi suure talu sauna mahtuma saunik kogu oma pere ja varanatuksesega ning igal saunapäeval selle taas tühjendama. Ja vastupidi, rannakülades leidis suuri talusid, kus juba aitasid ükski oli 6—7 või rohkemgi (eraldi vilja, liha, kala, riie, kala-püüniste, laevapurjede, trosside ning raudosade jaoks, kõnelmata magamisaitadest). Kui tekkis vajadus ja leidis võimalusi, ehitati juurde uusi hooned. Kui aga tuleõnnetus need kõik hävitas, alustati uuesti kõige hädavajalikuma ehitamisega ning sellele järgnesid aastate jooksul muud hooned. Ehitamise kiirus ja ulatus sõltus majanduslikust seisundist ning talu tootmisharude mitmekülsusest.

Minnes tagasi Saaremaa 1630-ndate aastate olude juurde, tuleb eelkõige märkida, et sõjaretkedest laastatud aladel oli talumaade taasasustamine alles pooleli, ka maksujõuliseks arvatud talude hoonestamine veel ebapiisav. Usutavasti leidis tookord Saaremaal siiski metsakülasid, mis asusid suurematest teedest kõrval. Neid ei tabanud hävitussalkade rüüsted ja seetõttu säilitasid nad oma hoonestiku. Muntusi elanike ja loomade arvus ning talude majanduslikus kandejõus võis toimuda ka pärast sõjakäikusi ning mitmesugustel muudel põhjustel. Hoonestiku puhul tuleks silmas pidada, et Ida-Saaremaa ja Muhu parema mullastikuga alad olid suhteliselt tihedasti asustatud ning põlustatud ja ehituspuitu andvatest metsadest üsna vähesed, mille tõttu Saaremaa võimukandidjad pidid piirama talupoegade ehituspuudu tarbimist. Viimased püüdsid küll ehituspuudu hankida põliste tavade järgi Hiiumaalt, kuid see allus Rootside. Umbes samast ajast on teateid niisuguste Hiiumaa talupoegade karistamisest, kes müüsid muhulastele ja saarlastele ehituspuid, ülesraiutud hooned, tuulikuid jne. Järelikult oli just idapoolsetel aladel talude hoonestiku ülesehitamisega suuri raskusi.

Saaremaa asehälduri Friedrich Rantzowi poolt määratud komisjonid on aastail 1632—1634 koostanud mitmeid talude ülevaatuste akte, mis olid aluseks nende hindamiseks kavatselud vahetuste puhuks ja sisaldavad seelõttu lühiaandmeid talupoja perekonna, koduloomade, ehitiste, põldude külvi pinna, heinamaade ja naturaalandamite kohta. Järgnevatel väljavõtetes piirdume eeskätt ehitiste kohta toodud andmetega.

5. 08. 1633 koostatud aktis on 2 Reina (Saltack) mõisale allunud talu, mida Claus Trejden (Treiden) soovis vahetada kroo-

8. **Kõwerda Matt**, 2 adramaad Viltina juures rannas, põldu 85 vakamaad, millest 38 oli söötis ja 20 kesas ning ainult 15 rukkii ja 12 odra all. Ehitised: rehetuba 4×4 sülda, selle juures (*dar bey*) kamber $1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ sülda, rehealune 5×5 sülda; veel üks väike rehetuba $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda ja saun 2×2 s. Järgmised kaks talu olid Saaremaisa alluuses ja ajutiselt temale läänistatud, kuid ta soovis neid pärisomandiks Audla mõisa alluusse.

9. **Tidlo Jack**, $1\frac{1}{2}$ adramaad, põldu 61 vakamaad, millest 27 oli söötis ja 10 kesas. Ehitised: rehetuba $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda, mille otsas hagudest ehitatud rehealune (*woor an eine Vorriege von Strauch*), üks saun 2×2 sülda, üks kamber 2×2 sülda.

10. **Tõrwa Herm**, 1 adramaad, põldu 41 vakamaad, millest üks veerand söötis ja teine kesas, nii et pool oli rukkii ja odra all. Ehitised: rehetuba 2×2 sülda koos väikese rehealusega, üks saun 2×2 sülda ja selle küljes kolme seinaga kamber 2×2 sülda. Ka siin on kolmel talul suur osa põllust söötis, mis viitab majanduslikele raskustele. Suurel talul (nr. 8) on kaks rehetuba, üks koos rehealusega, kuid teine, mis on märksa väiksem ja ilmselt ka vanem, on ilma rehealuseta. Järgmisel talul (nr. 9) on rehetuba küljes «hagudest ehitatud rehealune», mis tähendab, et met-savaeses piirkonnas koosnesid rehekoja seinad postidest ja nende vahele hagudest punutud kergematest osadest. Kui niisugune punutud sein kahelt küljelt õhukese savikihiaga kaeti, siis muutus see tulekindlaks. Väljastpoolt võis selle veel kuni räästaaluseni katta õlgede ja põhuga ning muuta niivõrd soojapidavaks, et sobis talvise loomalauda funktsioone täitma.

10. 07. 1632 on koostatud kolm ülevaatuse akti. Esimeses on 3 talu Karja kihelkonnas Nihat külast ja teises 1 talu Valjala kihelkonnas (Lõve ametkonnas) Ariste külast, mida Valjala Võhksa mõisa omanik Otto Toyß pakkus kroonule, et saada vastutasuks seitse talu Võhksa külast. Nagu nähtub järgnevatest andmetest, olid Nihat talud ehitistega märksa paremini varustatud kui teised talud, mis asusid Valjala kihelkonnas ja seega suurele teele lähemal.

11. **Puialle Tonnieß**, 1 adramaad Nihat külas, põldu 45 vakamaad. Ehitised: suur uus rehealune (*Vorriege*) 6×4 sülda ja selle rehe küljes uus kamber (*bei derselben Rige eine neue Kahmer*); kaks aita, uus ja vana (*zwey, ein alt undt neue Kleidt*), üks saun, üks loomalaut (*Viehestall*) ja üks väike lam-balaut. Siit jääb mulje, et rehetuba (*Rige*) on tekstis ekslikult märkimata jäänud, sest kamber asus rehetoa ja mitte rehealuse küljes.

12. **Kõrge Tõnnieß**, 1 adramaad Nihat külas, põldu 32 vakamaad. Ehitised: rehetuba koos pooliku rehealusega (*mit einer halben Vorriege*) ja 3 sülla pikkuse kambriga ühes otsas;

teises veel üks rehetuba, ka 3 sülda pikk, koos pooliku rehealu-sega; veel üks nelja seinaga kamber. Sellel talul on seega kaks reheraita, neist ühe juures ka kamber, kuid mõlemad raidad lõpe-vad «pooliku rehealusega», nagu see esines juba espool (talud nr. 4 ja 5). Kahjuks pole mitte ühegi juures antud lähemat sele-tust ja isegi mitte mõõtmeid, nii et oleme jäänud raskesse olu-korda lahendust otsima. Ilmselt ei moodustanud ühe talu kaks «poolikut» rehealust üht «tervet», vaid kummagi rehetoa juurde kuulus oma «poolik rehealune», mille all tuleb nähtavasti mõista just täielikult erinevat resp. erandlikku rehealust, mis ei olnud tavalistest väiksem ega suurem, kuid oli erandlik oma ehitus-viisilt. Võime olla kindlad, et erinevus ei seisnenud põranda või katuse ehitusviisis, vaid järelikult oli küsimus ainult seintes. Tavaliselt ehitati rehealuse seinad nõrgematest palkidest või pikuti pooleks aetud palkidest, nn. lõhandikest. Harvemini ehi-tati seinad lühematest palgijuppidest, mille õhemaks tahatud otsad asetati seinapostide ehk tendrite soontesse. Eespool oli meil juba juttu ühest rehekojast, mille seintes postide vahesid täitsid hagudest punutised (talul nr. 9: *Vorriege von Strauch*). Kui aga isegi neid punutisi ei olnud ja kogu katusekonstruktsi-oni kandsid hõredalt paigutatud seinapostid, ei jäänud rehe-aegsed tööd siin omelt tegemata. «Päris» rehealune see toepoo-lest ei olnud, vaid seinte puudumise tõttu poolik ja järelikult peaks vastama väljendile *eine halbe Vorriege*! Kuudas saarlased seda 17. sajandi esimesel poolel ise nimetasid, jääb meil kah-juks teadmata.

13. **Sacke Jürgen**, 1 adramaad Nihat külas, põldu 32 vaka-

maad. Ehitised: 3 sülla pikkune rehetuba, 5 sülla pikkune rehe-

alune ja rehetoa külge ehitatud uus kamber, 3 sülda pikk ja $1\frac{1}{2}$

sülda lai; 2-süllaane ait koos sealaudaga; saun koos 2-sülla-

võõrusega (*Vorhaus*).

14. **Kingsepa lesk** (*eine Wittfrawe, eine Schuestersche*), 1

adramaad Ariste (Harrist) külas, põldu 45 vakamaad. Ehitised:

rehetuba koos rehealusega ja kambriga rehetoa kõrval (*bei der*

Riegen): veel üks kamber õues (*in d. Höffe*).

15. **Matze Hannuß**, $\frac{1}{2}$ adramaad Võhksa (Wöcx) külas,

põldu 45 vakamaad. Ehitised: rehetuba 4×3 sülda, rehealune

5×4 sülda, kolme seinaga kamber rehetoa kõrval (*bei d. Rie-*

gen): veel 3 kambrist koos lambalauda ja $2\frac{1}{2}$ -süllaase saunaga.

16. **Felkte Peeter**, $\frac{1}{2}$ adramaad Võhksa külas, põldu 39

vakamaad. Ehitised: rehetuba 4×3 sülda, rehealune 5×4 sülda,

kamber 2 sülda ja üks saun.

17. **Lilpe Hannu**, 1 adramaad Võhksa külas, põldu 24 vaka-

maad. Ehitised: rehetuba $3 \times 2\frac{1}{2}$ sülda, vana lagunenud rehe-

alune, üks kamber ja üks saun.

18. **Sauwe Hauke Michel**, 1 pundenikumaa Võhksa külas, põldu 27 vakamaad. Ehitised: rehetuba $3 \times 2\frac{1}{2}$ sülda, saun 2×2 sülda, 2 väikest kambrit ja üks lambalaut, eelmainitud rehetoa kõrval rehealune 4×4 sülda.
19. **Lompi Hannu**, 1 pundenikumaa Võhksa külas, põldu 24 vakamaad. Ehitised: üks vana rehetuba (*Riege*).
20. **Matto Simen**, vabadik (hiljem üksjalg) Võhksa külas, põldu ei ole näidatud. Ehitised: väike rehetuba koos rehealusega.
21. **Walli Lase**, üksjalg Võhksa külas, põllu suurtist ei ole näidatud, kuid annab kümnist. Ehitised: rehetuba $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda, hagudest rehealune (*von Struuck eine Vorriege*), üks saun.

5. 06. 1634 koostatud aktis näidatud talundid asusid Kaarna kihelkonnas, mille põhjaosast, Aikla (Eucküll) külast viit talundit Jakob Kohl (ka Khol) pakkus kroonule, et saada vastu teisi talusid kihelkonna lõunaosas asuvast Vaivere (Waifyfer) külast.

22. **Ohle Lasy Jaan**, $\frac{3}{4}$ adramaad, põldu $41\frac{1}{2}$ vakamaad. Ehitised: elutuba (*Wohnstube*) $4 \times 3\frac{1}{2}$ sülda, koos eestoaga (*Vorstube*); veel rehetuba $3 \times 2\frac{1}{2}$ sülda, selle küljes rehealune $5 \times 2\frac{1}{2}$ sülda; ait 2×2 sülda, koos eesruumiga (*Vorkledt*); saun 2×2 sülda, koos vöörusega (*Vorhauf*).

23. **Hidtlane Jürgen**, $\frac{3}{4}$ adramaad, põldu $41\frac{1}{2}$ vakamaad. Ehitised: rehetuba 3×3 sülda, selle küljes rehealune $6 \times 3\frac{1}{2}$ sülda ja rehetoa külge ehitatud kamber; ait $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ koos vöörusega (*Vorhauf*); saun 2×2 sülda koos vöörusega ja sauna külge ehitatud väikese kambriga.

24. **Moller Jürgen**, suur-üksjalg, põldu 44 vakamaad, millest 9 söödis ja 11 kesas. Ehitised: rehetuba 3×3 sülda, selle küljes rehealune 7×5 sülda; ait $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda ja selle küljes kamber 1×1 süld; ait 2×2 sülda; saun 2×2 sülda ja selle juures vöörus (*Vorhauf*).

25. **Möller Broß**, üksjalg, põldu 26 vakamaad, millest söödis 8 vakamaad. Ehitised: rehetuba 3×2 sülda, selle küljes rehealune 4×3 sülda; üks ait 2×2 sülda; uus saun koos vöörusega (*Vorhaus*) 4 sülda pikk ja 2 sülda lai.

26. **Nelpe Gorgis**, üksjalg, ainult naisega kahekesi; aastal eest kohale pandud. Põldu 24 vakamaad, millest 13 on söötis ja 5 kesas; koduloomad puuduvad. Ehitised: saun 2×2 sülda ja vöörus; ehitab uut rehetuba (*eune neue Riege*). Peaegu keset Saaremaad asuvat Aikla küla sõjaretked ilmselt ei puudutanud, sest peale vastse üksjala (nr. 26) on teised hoonetega üllatavalt hästi varustatud ning ühel (nr. 22) on tavalisele reheraidale lisaks koguni iseseisev elumaja elutoa ja eestoaga (*eine Wohnstube ... nebenst eine Vorstube*). Kuid elumajad ei puudunud ka Vaiveres, nagu selgub järgnevast.

27. **Halliste Albrecht**, $1\frac{1}{8}$ adramaad, põldu 46 vakamaad. Ehitised: rehetuba 4×4 sülda ja rehealune 6×4 sülda; saun 2×2 sülda; kolm väikest lauta.

28. **Helliste Hermann**, 1 adramaad, põldu 39 vakamaad. Ehitised: rehetuba 3×3 sülda, selle küljes rehealune 6×4 sülda; saun vöörusega koos 5×2 sülda; ait 3×3 sülda.

29. **Helliste Perdt**, 1 adramaad, põldu $39\frac{1}{2}$ vakamaad. Ehitised: rehetuba $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda ja rehealune 5×4 sülda; saun 2×2 sülda; ait 2×2 sülda.

30. **Rempa Toffer**, $1\frac{1}{2}$ adramaad, põldu 65 vakamaad. Ehitised: elumaja (*Wohnhauf*) 4×4 sülda, selle küljes vöörus (*Vorhauf*) 3×3 sülda; 2 väikest lauta (*Stall*) 3×2 sülda; rehetuba 5×1 sülda, selle juures rehealune 4×4 sülda, veel selle küljes uus rehealune, mis on veel ehitamisel (*noch unterferdiget*); ait koos eesruumiga (*Vorkledt*), kokku $3\frac{1}{2} \times 2$ sülda.

31. **Rempa Hans ja Mick**, vennaksed. 1 adramaad, põldu 43 vakamaad. Ehitised: elumaja koos vöörusega (*Wohnhauf mit dem Vorhauf*) 4×3 sülda; rehetuba 3×3 sülda, selle küljes rehealune 5×4 sülda; saun $2\frac{1}{2} \times 2$ sülda.

32. **Soomelane Matz**, 1 adramaad, põldu 46 vakamaad. Ehitised: elumaja (*Wohnhauf*) $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda; rehetuba $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda, selle küljes rehealune 4×1 sülda; ait 2×2 sülda.

33. **Riske Nicko**, 1 adramaad, põldu 40 vakamaad, millest söötis 26 vakamaad, koduloomi ei ole. Ainsaks ehitiseks on vana saun 2×2 sülda.

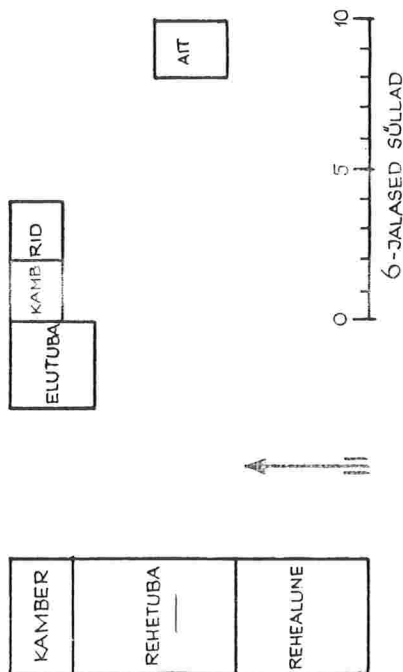
Vaiverest näidatud seitsmest talupidajast on viimane (nr. 33) oma l-adramaalises talus tõeline kehvik, kuid ülejäänuldest on kolmel (nr. 30, 31 ja 32) peale reheraida veel iseseisev elumaja, mis siiski tugevasti erinevad oma suuruselt ja ilmselt ka chituvitelt, sest kahel esimesel on see kahe ruumiline, kolmandal ainult üheruumiline ja märksa väiksem. Nähtavasti on osa külast jäänud sõjaretkedest puutumata.

Datcerimata, kuid kuningale 10. aprillil 1633 esitatud kaaskirjas mainitud akt «D» sisaldab andmeid Kärla kihelkonnast. Kaudla mõisa omanik Hans Berch (ka Berg) soovis kroonult kätte saada kaht Warkaselli külas asunud talu oma mõisaga liitmiseks ning pakkus vastutasuks nelja väiksemat talu Kihelkonnast. Alutaguse külast. Akt algab Alutaguse küla taludega.

34. **Ohlo Hans**, $\frac{1}{2}$ adramaad, põldu 24 vakamaad. Ehitised: rehetuba 5×4 sülda, selle küljes kamber ja rehealune 5×4 sülda.

35. **Koso Madt**, $\frac{1}{2}$ adramaad, põldu 24 vakamaad. Ehitised: rehetuba koos rehealuse ja kahe kambriga ning üks lambalaut.

36. **Köntza Klement**, $\frac{1}{2}$ adramaad. Ehitised: rehetuba $2\frac{1}{2} \times 2$ sülda väikese rehealuse ja ühe kambriga.

Joon. 1. Káro Matzi talu (Kihelkonna, Kõõru küla) rekonstruktsioon.

maad, millest sõitis on $2\frac{2}{3}$ vakamaad. Ehitised: elutuba 3×3 sülda ja eestuba (*Vorstuebe*) 4×4 sülda; laut 3×3 sülda; riistakamber (*Zeugkammer*) 3×2 sülda. Selles talus pole rehoonnet mainitud, kuid elutuba koos eestoaiga on põrandapinnalt niisugused, et vastavad hästi tolleaegsetele rehoone ruumidele, milleks neid ka ilmselt kasutati.

Üldine hoonete rohkus kahes Vedruka küla talus (nr. 40 ja 41) ja samuti kahes Kõõru küla talus (nr. 42 ja 43) on otse häälmastav Saaremaa ida- ja lõunapoolsetelt aladelt toodute kõrval. Peamiseks põhjuseks saab siin olla ainult see, et laastavad sõjajõugud Vedruka ja Kõõru küla ei puudutanud, kuna need suure tee peale ei paistnud, vaid metsade varju jäid. Muidegi soodustas ehitiste rohkust taludes ka Lääne-Saaremaa metsarikkus, nii et veel 1630-ndail aastail osutus võimalikuks iseseisva uue elumaja ehitamine (talus nr. 42).

Pidades silmas vaadeldud 44 talu geograafilist hajutatust Saaremaa ulatuses (vt. joon. 2) ja maa korduvaid laastamisi mitme aastakümne jooksul, võib teha mõningaid oletusi. Eelkõige nimelt seda, et iseseisvad ja reheraidast eraldi paiknenud elumajad ei olnud seal 1630-ndail aastail uueks nähtuseks, vaid otse vastupidi. Need olid vana ja põlise ehitustava reliktid, mis sellisena olid üksikutes soodustatud paikades jäänud hävitustööst puutumata, nagu Kõõru, Vedruka, Aikla ja imekombel ka Vaivere, mis asub küllaltki lähedal Kuressaarele. Ometi ei saa loomulikuks pidada, et märksa viljakama pinnasega idapoolsetel aladel sõjakäikude puhul hävitatud hooned nagu ei

12*

179

37. **Hans Pros**, $\frac{1}{2}$ adramaad. Ehitised: rehetuba 5×4 sülda, rehealune 5×4 sülda ja üks saun.

38. **Peto Petter**, 1 adramaa Wackaselli külas, põldu 42 vakamaad. Ehitised: vana saun koos võõrusega (*Vorhaus*); rehi ja muud ehitised on maha põlenud. (Tuli kandus edasi ka Kandla mõisa.)

39. **Pawle Peter**, 1 adramaa Wackaselli külas, põldu 42 vakamaad. Ehitised: rehetuba $3 \times 2\frac{1}{2}$ sülda, rehealune 5×4 sülda ja üks väike kamber.

Olukorda Kihelkonna alal samal ajal valgustab dateerimata akt, mis sisaldab andmeid kahe Vedruka (*Vettrögk*) küla suurtalu ja kolme Kõõru küla talu kohta. Pidula ja Rootsiküla omanik landraat Matthias Stackelberg pakkus esimesi kroonule, et saada vastutasuks viimaseid.

40. **Hylaße Wietaf**, 2 adramaad Vedruka külas, põldu 55 $\frac{5}{6}$ vakamaad. Ehitised: elutuba (*Wohnstube*) 5×4 sülda ja selle külge ehitatud 2 kambrit, kumbki $3\frac{1}{2} \times 3$ sülda. Veel on õues (*auff der Höffte*) üks kamber 3×2 sülda, üks uus laut 4×3 sülda, uus rehi (*newe Rige*) 5×5 sülda.

41. **Talli Simmo**, 2 adramaad Vedruka külas, põldu $50\frac{2}{3}$ vakamaad. Ehitised: elutuba (*Wohnstube*) 3×3 sülda, üks kamber 3×2 sülda, veel üks kamber 1×1 süld, üks võõrus (*Vorhaus*) 4×4 sülda; viljaait (*Korn Kleit*) 2×2 sülda; rehetuba $3\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{2}$ sülda ja rehealune 5×4 sülda; loomalaut (*Viehstall*) $3 \times 2\frac{1}{2}$ sülda.

42. **Köre Peter**, 1 adramaa Kõõru külas, põldu $42\frac{5}{6}$ vakamaad. Ehitised: elutuba 3×3 sülda ja eestuba (*Vorstube*) 3×3 sülda, üks kamber toa küljes (*an der Stube*) ja veel üks kamber, kumbki 3×3 sülda; viljaait (*Korn Kleit*) $2\frac{1}{2} \times 2$ sülda; uus elumaja (*Wohnhaus*) $3 \times 2\frac{1}{2}$ sülda ja uus rehetuba (*Riege*) $3\frac{1}{2} \times 3$ sülda, mõlemad veel pooleli ehitamisel (*beide noch nicht ver fertiget*); vana rehetuba 4×4 sülda ja rehealune niisama pikk. Kuna siin talus oli kaks abielus poega, siis ilmselt kavatsi ka talu poolitada, mis seletab uue elumaja ja uue rehetoa ehitamist. Üllatab aga ka vana elamu suurus: elutuba, eestuba ja üks kambrit, kokku 36 ruutsülda!

43. **Käro Matz**, $\frac{1}{2}$ adramaad Kõõru külas, põldu $21\frac{1}{6}$ vakamaad. Ehitised: elumaja (*Wohnhaus*) 3×3 sülda, kaks kambrit, kumbki 2×2 sülda; viljaait $2\frac{1}{2} \times 2$ sülda; rehetuba $5\frac{1}{2} \times 4$ sülda, rehealune $4\frac{1}{2} \times 4$ sülda, ja üks kamber selle küljes (*daran*), 2 sülda pikk ja 4 sülda lai. Erandlikult on siin rehetuba suurem rehealusel. Reheraida laius on seejuures ühtlane (4 sülda) ja pikkus 12 sülda, sest kamber on kindlasti asetsenud raida otsas (vt. joon. 1).

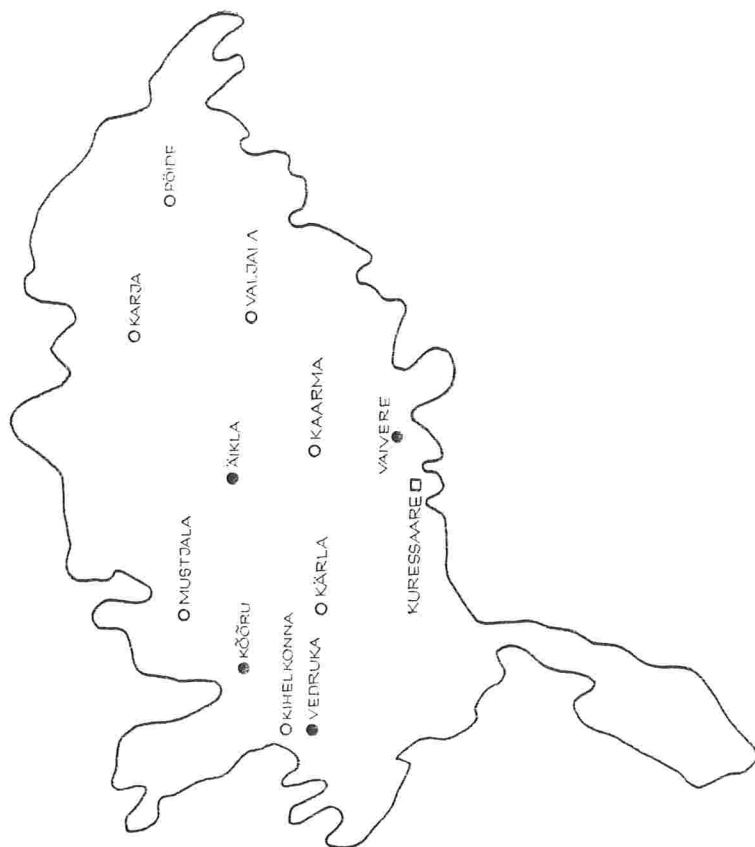
44. **Nöre Jack**, 1 adramaa Kõõru külas, põldu $26\frac{1}{2}$ vakamaad.

matel ning tihedama asustusega aladel arenes talude hoonestiku osas kärpimisi juba 14. sajandi teisest poolest alates. Kui mõne iseseisva hoone (aida, lauda, elamu jne.) funktsioneeris ühe kanda teisele, seda mõnevõrra ümber kujundades, siis võis iseseisvate hoonete arv aja jooksul tunduvalt väheneda ning sellega sai ka toojõudu ning ehituspuitu kokku hoida. Nii kujuneb ka soetatavaks terve rida erinevusi Lääne- ja Ida-Saaremaa talude hoonestuses. Lääne-Saaremaal oli avaramaid võimalusi vanade ehitustavade püsimiseks, kuid Ida-Saaremaal oli talupoeg olude sunnil pidanud otsima uusi lahendusi, mis viisid talude hoonestiku üldisele kärpimisele. Seejuures olid Liivi- ja Kalmari sõda ja ka Põhjasõda ainult üksikuteks etappideks, millel suur osa vanadest taluhoonetest hävis ja tuli pärast sõda jälle üles ehitada.

Talukoost 44 talu hoonestiku kohta esitatud andmed 1630. aastaist aastaist näitavad suurt erinevust üksikute talude hoonestiku arvu. Nende hulgas on kolm sellist, kus mainitakse ainult üht ühruumist hoonet: talu nr. 2 (Tumala k.) – rehetuba (Stube) $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ silda, talu nr. 19 (Võhksa k.) – vana rehetuba, ja talu nr. 33 (Vaivere k.) – vana saun 2×2 silda. Pisut paremas olukorras oli talu nr. 26 (Äikla k.), mille ainsaks hooneks oli 2×2 sülle suurune saun ning sellega külgnev võõr (Vorhaus), kusjuures uus rehetuba oli juba ehitamisel. Vana saun koos võõrusega oli ka talu nr. 38 (Wackaseli k.) ainsaks hooneks, kuid seal olid rehi ja muud ehitised alles hiljuti ära põlenud. Koigil ülejäänutel oli ehitisi rohkem. Kuigi eeltoodud andmed taluehitiste kohta sisaldavad peale nimetatute ainult need nende pikkuse ja lause ligikaudsed mõõtmised sildade, välivahel and needki tähelepanu üsna suurte kõikumiste tõttu samanimeliste ehitiste juures. Usutavasti võime tootordset silda pidada võrdseks 6-jalase taani ehk reini süllaga (=1,883 m), mis võimaldab ümberarvutusi tänapäevastesse mõõtmesse.

Saun on nii põhivannid kui ka korgusest väiksemaid talalubetisi, mille ehitamine nõuab teistest vabamal määral materjali kui ka töödudu ning hädalukorras on see kasutatav ka eluamena. Uue majapidamise rajamisel või ka pärast kõigi talalubetiste hävimist tuli tavaliselt esimesena piistitamisele saun. Vähemalt Hiin- ja Saaremaal alustasid saunaga ka veel 1920 ndate aastate asunikud.

Vahtluslustest taludest omasid saunu 26. Ahtlmeid nende saunade kohta võime rühmitada järgmiselt: saunu 2×2 sülda + sauna vöörus 2×2 sülda (talu nr. 10); saunu 2×2 s. + vöörus (nr. 22, 24, 26); saunu 2×2 s. + vöörus + väike kamber (nr. 23); saunu + vöörus 4×2 sülda (nr. 25) resp., 5×2 sülda (nr. 28);

Joon. 2. Saaremaa. Tekstis esinevad kihelkondade keskused (O) ja mõned külad (●) on märgistatud.

püütudki endises ulatuses taas üles ehitada. Seetõttu tuleb arvestada ka muid tegureid, mille hulgas esikohal peaks olema ehitusmetsa puudumine. Varem võisid Ida-Saaremaa talupojad ehituspuitu hankida ka Hiiumaalt, kuid alates 1563. aasta sügisest, kui rootslased Hiiumaa vallutasid, muutus see peaaegu võimatuks. Juba see sundis ehitustegevust piirama, hoonete arvu ja mõõtmeid kärpima ning isegi näiteks rehkekoja seinte täieliku kasutamise. Lisaks sellele tuleb arvestada ka mõisate toimel. Pinnase viljakuse tõttu koondus Ida- ja Lõuna-Saaremaa mõisate tähelepanu märksa tugevamalt põllundusele, kui see oli Lääne-Saaremaal tavaks. Talurahva intensiivsemaks rakendamiseks mõisa- ja talupõldude harimisele tuli kärpida tööjõu kulutamist teistele tegevusharudele, mille hulka kuulus ka elitustegevus. Ja nii kujuneb tõenäoliselt, et Saaremaa viljaka

saun + vöörus (möötmata) (nr. 13 ja 38);

saun $2\frac{1}{2} \times 2$ sülda (nr. 31), 2×2 sülda (nr. 4, 6, 8, 9, 18, 27, 29, 33) resp. $1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ sülda (nr. 7); seitsmel juhul on möötmad puudulikud või puuduvad üldse (nr. 3, 11, 15, 16, 17, 21, 37).

Niisiis 26-st saunast üheksal oli lisaks umbes sama suur vöörus ja neist ühel veel lisaks väike kamber, mille otstarve pole teada. Ilmne on aga see, et saunale juurdeehitatud vöörus suures rendas mugavusi ja oli hädaelamuna juba samm edasi.

Aida ehitamine ei ole kuulunud esmajärgulise tähtsusega ülesannetesse ja seetõttu ei esine neid ka idapoolsetes taludes. Aitu kohtame vaid Kesk- ja Lääne-Saaremaal ja sealgi mitte kõigil, vaid 14 talul, kokku 16 aita. Seejuures on need ilmselt paiknenud iseseisvalt ning mitte mõne teiseotstarbelise ruumiga ühise katuse all.

Talul nr. 11 oli 2 aita (möötmad puuduvad); nr. 24 omas samuti kaht aita, üks 2×2 sülda, teine $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda ning viimase juurde kuulus veel väike kamber (1×1 s.). Kahes talus oli aidal ka esik (*Vorhaus*, nr. 22 ja 23). Ühes talus (nr. 30) olid aida ja esiku (*Klete* + *Vorklete*) möötmad kokku $3\frac{1}{2} \times 2$ sülda. Usutavasti kuulusid need kolm esikuga aita ühte tüüpi. Vaatamata esiku nimes ilmnemale erinevusele (*Vorhaus*, *Vorklete*). Ülejäänud aidad on ilma esikuta, kuigi suures osas erinevusi: 3×3 sülda (nr. 28), $2\frac{1}{2} \times 2$ sülda (nr. 42, 43) ja 2×2 sülda (nr. 13, 25, 29, 32, 41). Üks ait (3×2 s.) kannab erinevat nime — *Zeugkammer* (nr. 44).

Laudad puuduvad samuti idapoolsetes taludes. Arvuliselt on lautu veelti vähem kui aitu. Neid on märgitud kümnel talul (kokku 11 lauta). Erandlikult esineb üks sealaut aida juurdeehitusena (nr. 13) ning üks lambalaut on ühise katuse all kolme kambriiga (nr. 15). Ilma möötmata on veel 3 lambalauta (nr. 11, 18, 35) ja üks loomalaut (nr. 11). Ühes talus (nr. 30) on ühise katuse all 2 väikest lauta ja teises (nr. 27) 3 väikest lauta, mille möötmad on vastavalt 3×2 sülda ja $4\frac{1}{2} \times 2$ sülda. Ei ole aga selge, kas järgmistel lautadel vaheseinu oli või mitte; nende möötmad on 3×2 sülda (nr. 41), 3×3 sülda (nr. 44) ja 4×3 sülda (nr. 40). Kindlama chitusviisiga lautade järgi polnud ilmselt eriti pakulist vajadust, sest talvel võis loomi pidada ka rehealuses.

Rehehooned. Käsitletud aktidest esimeses, mis pärineb Põidelt, tuleb toaks (*Stube*) nimetatud ehitist ilmselt lugeda reheoaks, mis oli ka eluruum. Nendega kokku on 44-st vaatlusalusest talust 40 omanud rehehooneid. Mõnel talul oli ainult rehetuba ilma sellega külgneva rehealuseta, 16-l aga rehetuba koos rehealusega ning ilmselt rehetoa juures asuva kambriiga; ühel on selliseid kambreid koguni kaks (nr. 35). Kahel talul on

kiil rehetuba koos rehealusega olemas, kuid uus rehetuba on ehitamisel, kolmandal uus rehealune. Ühel Viltina rannas asuval talul on komplektsele rehehoonele lisaks veel teine, väiksem rehetuba, mille rehealune puudub (nr. 8). Ülevaate rehehoone-test annab järgmine tabel, kus andmed on järjestatud rehetubade möötmate alusel.

Kuigi siin osa andmeid on puudulikud, nähtub üksikute ruumide suures silmatorkavaid erinevusi. Rehetoa suurus

Tabel 1

Talu nr.	Rehetuba	Rehealune	Kamber	Märkused
3	2×2 (vana)	väike, vana	—	ehitamisel uus tuba nelja seinaga
4	"	«poolik»	—	—
10	$2\frac{1}{2} \times 2$	väike	—	—
36	"	väike	on	—
2, 6 ja 7	$2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$	—	—	—
9	"	lagudest	2×2	—
21	"	lagudest	on	—
32	"	4×4	—	—
29	"	5×4	—	—
25	3×2	4×3	—	—
17	$3 \times 2\frac{1}{2}$	on	on	—
18	"	4×4	—	—
39	"	5×4	väike	—
22	"	$5 \times 2\frac{1}{2}$	—	—
23	3×3	$6 \times 3\frac{1}{2}$	on	—
31	"	5×4	—	—
28	"	6×4	—	—
24	"	7×5	—	—
1	$3\frac{1}{2} \times 3$	on	2×2	—
5	"	«poolik»	—	—
41	$3\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{2}$	5×4	—	—
15	4×3	"	on	—
16	4×4	"	2-sülane	—
27	4×4	6×4	—	—
8	4×4	5×5	$1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$	teine rehetuba $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$
42	"	$4 \times \dots$	—	uus rehetuba $3\frac{1}{2} \times 3$ on pooleli
30	5×4	4×4	—	ehitamisel uus rehealune
34	"	5×4	on	—
37	5×5 (uus)	"	—	—
40	$5\frac{1}{2} \times 4$	$4\frac{1}{2} \times 4$	2×4	—
43	$3 \times \dots$	$5 \times \dots$	$3 \times 1\frac{1}{2}$ (uus)	—

Tabel 2

Talu nr.	Wohnstube Wohnhaus (elutuba)	Vorstube Vorhaus (eestuba)	Elamu küljes asuvad kambrit	
			I kamber	II kamber
22	4×3½	on	—	—
30	4×4	3×3	—	—
31	mõlemad	koos	—	—
32	2½×2½	—	—	—
40	5×4	—	3½×3	1×1
41	3×3	4×4	3×2	3×3
42	3×5	3×3	—	—
42	3×2½	(pooleli olev uus elamu)	—	—
43	3×3	—	3×2	2×2
44	3×3	4×4	—	—

Tabelist nähtub, et ainult ühel talul (nr. 32) on elamu olnud üheruumiline ja mõõtmeilt saunasuurune. Teistel taludel on elamus olnud peale köetava elutoa veel üks kuni kolm lisaruumi. Ainu-
sal lisaruumi on nimetatud eesttoaks või vööruseks (*Vorstube*,
Vorhaus) ja see on olnud üsna ruumikas (9—16 ruutsülda). Suu-
rin elamu (nr. 42) sisaldas neli ruumi kogupinnaga 36 ruutsülda,
ning samas talus oli ehitamisel veel teine elamu, mis ilmselt oli
mõeldud ühe abielunud poja perekonnale. Kuna samas talus oli
ehitamisel ka uus rehetuba, siis võib oletada talu poolitamise
kavatsust.

Kambrit on olnud suuri ja väikseid ning ehitatud mit-
meks erinevaks otstarbeks. Tavaliselt esinevad need mõne muu
hoone juurdeehitistena, kuid kahel juhul on kamber kindlasti
olnud taluõues iseseisva hoonena (nr. 14 ja 40) ja vist ka kol-
mandal juhul (nr. 12), kus mainitakse nelja seinaga kambrit.

Reheraida küljes esineb kambreid 17 juhul. Kahel juhul on
kamber asunud rehetoa otsas; uus kamber 3×1½ s. (nr. 13) ja
kamber 2×4 s. (nr. 43). Ühel juhul on kambri suuruseks
1½×1½ sülda (nr. 8), kahel juhul 2×2 sülda (nr. 1 ja 9).
Teistel juhtudel on rehetoa juures asunud kambrite suurus mää-
rimata (nr. 11, 14, 15, 17, 21, 23, 34, 36, 39) või on antud ainult
üks mõõde (nr. 12 ja 16), kusjuures rehetoa otsa ehitatud kambri
teine mõõde on võrdne rehetoa laiusaga. Ainult ühes talus (nr.
35) on rehetoa juures kaks kambrit. Neljas talus (nr. 40, 41, 42,
43) on igaühel elumaja küljes 2 kambrit (vt. tabel 2). Ühel juhul
on mainitud väikest kambrit sauna küljes (nr. 23), teisel 3
kambrit lambalaudaga ühise katuse all (nr. 15) ja kolmandal
juhul väikest kambrit (1×1 sülda) aida küljes (nr. 24). Talu

Tabel 1 (järg)

Talu nr.	Rehetuba	Rehealune	Kamber	Märkused
12	3×... on	«poolik»	—	—
12	vana	«poolik»	3×...	—
19	väike	—	—	—
20	on	on	on	—
14	on	on	3 kambrit	—
35	on	on	on (uus)	—
11	(mainimata)	6×4	—	—

kõigub nelja ruutsülla ja 25 ruutsülla vahel; suurim rehealune
on 35 ruutsülda, kuid väiksemad isegi alla 16 ruutsülla. Üldi-
selt on rehealused laiemad kui rehetoad, kuid leidub ka talusid,
kus mõlemad on ühelaisused (nr. 22, 27, 30, 34, 37, 43). Mõnel
üksikul juhul on mõõtmetelt suure rehetoa kõrval asunud sellest
väiksem rehealune (nr. 30, 43). Kahel juhul on rehealuse seinad
püstpostide (tendrite) vahele hagudest punutud (nr. 9, 21),
kuid neljal juhul on rehealuse katusekonstruktsioon ilmselt too-
tunud püstpostidele, mille vahed olid kas ühest või koguni kol-
mest küljest lahtised, nii et neid on nimetatud «poolikuteks»
rehealusteks (*halbe Vorrege*, nr. 4, 5 ja nr. 12, kus on olnud kaks
rehetuba ja mõlemal pool «poolik» rehealune). Kambrite kohta
on andmed üsna puudulikud. Ainult paaril juhul (nr. 43 ja 13),
kus kambri mõõtmeist üks on võrdne rehetoa laiusaga, võib olla
kindel, et kamber asus rehetoa otsas. Teistel juhtudel võis see
asuda ka rehetoa kõrval.

Elumaja d. Seniste uurimuste põhjal on selge, et kohalik
talupoeg elas 18. sajandil oma perega elurehes ning talveks
kogunes kogu pere elamine köetavasse rehetuppa. Käesoleval
juhul on aga Saaremaalt 1630-ndast aastast andmeid 44 talu
hoonestiku kohta, kusjuures üheksal neist on olnud rehehoonest
eraldi paiknenud iseseisev elumaja. Üks selline asus Äikla külas,
kolm Vaiveres, kaks Vedrukal ja kolm Kõõru külas. Seega on
neid leidunud nii Kesk- kui ka Lääne-Saaremaal, mis lubab ole-
tada, et siin on tegemist vana ja põlise taluühitiste komplekti
kuulva hoonega, mitte aga juhusliku, vastsetl sissetoodud
«moeuudisega». Oletatavasti leidis selliseid iseseisvaid talu-
elamuid varem mujalgi, kuid ajaloolised tegurid olid neid järk-
järgult likvideerinud. Eelmainitud neljas külas esinenud talu-
elamuid tuleb seetõttu pidada vana ehitustava reliktideks, mis
1630-ndaiks aastaks olid säilinud ainult seepärast, et Saare-
maad korduvalt laastanud sõjajõud olid liikunud peamiselt
tähtsamatel teedel ja jätnud puutumata metsapõue peitunud
talud.

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ КРЕСТЬЯНСКИХ ПОСТРОЕК НА СААРЕМАА

Л. ТИИК

Резюме

Изучение крестьянских построек в Эстонии проводилось преимущественно в том описании старинных строений, относящихся к XVIII—XIX векам. Единственно крестьянского жилища ученые высказывали две различные точки зрения. Первоначально считалось, что эстонские крестьяне жили в особых домах, которые с увеличением феодального гнета и под влиянием войн были замощены жилой ригой. Позднее эта точка зрения уступила место в целом общепринятому до настоящего времени мнению, согласно которому жилища рига является исконно крестьянским жильем. Вопрос об особых жилых домах остался открытым. В данной статье излагаются сведения актов земельного обмена на острове Сааремаа, относящиеся к 1630 году и хранящиеся в Государственном архиве Дании. Концы этих актов были любезно предоставлены автору статьи для ознакомления с ними старшим архивархусом доктором философии В. Хелком. В этих актах перечисляются строения 44 усадьб, причем в девяти усадьбах, помимо жилой риги, указаны также жилые дома, а в одной усадьбе (№ 42) упоминается о строении второго жилого дома (по-видимому, в связи с разделом имущества между двумя сыновьями). Усадьбы с особыми жилыми домами находились на территории деревень Эйкла, Вайвере, Ветрука и Кеэру. Поскольку эти деревни расположены на большом расстоянии друг от друга, наличие особых жилых домов нельзя считать узкоместным явлением. Скорее всего мы имеем дело с достаточно распространенной традицией. Во время Ливонской войны военные действия коснулись также и Сааремаа, но названные деревни находились вдали от больших дорог и, по-видимому, не были разорены. Поэтому сохранившиеся в них жилые дома можно считать древними строениями. Территория западной части Сааремаа пострадала от военных действий в значительной большей степени, в связи с чем на этом участке сохранилось довольно мало крестьянских строений. Местному строительству на востоке острова, несомненно, служило препятствием также и отсутствие леса. На богатом лесном массиве западной части Сааремаа крестьянских строений, естественно, значительно больше, и среди них имеются не только жилые риги и жилые дома, но переписываются также хлева, амбары и бани. Строительством местных усадьбных построек вместе с тем отличается известными особенностями. Так, например, стены гумна в двух усадьбах были сделаны из переплетенного хвороста, а опорой для потолка в том же строении служили, по-видимому, деревянные столбы (*halbe Vorrieger*).

nr. 18 ehitiste loetelus järgneb saunale kaks kambrit ja seejärel lambalaut, nii et ei saa järeldada, kas need kambriid kuuluvad sauna või lambalauda külge või paiknesid koguni neist eraldi. Talus nr. 12 mainitud nelja seinaga kambri oli usutavasti iseseisev ehitis, niisamuti kui talu nr. 14 õues asunud kambri ja talu nr. 40 õues asunud kambri, mis suuruselt (3×2 silda) ületas tavapärase sauna mõõtmeid.

Kuigi käesolev kirjutis tugineb ainult 44 Saaremaa talu kohta 1630-ndate aastate aktidest väljanõutud vähestele andmetele, paistab silma suuri erinevusi paikkonniti kui ka üksikute talude kaupa. Ehitistelt olid Ida-Saaremaa talud tollal tunduvad vaesemad kui läänepoolsed, seda nii ehitiste arvult kui ka suuruselt. Hagudest ehk viittest resp. varbadest punnitud kerged seinad ei ole etnograafidele tundmatud ja uudiseks on vast see, et sellisest materjalist seintega rehealuseid oli Saaremaal ka 17. sajandil. Erandlikumaks nähtuseks on «poolikud» rehealused, mis ilmselt olid poolikud selles mõttes, et katust kandsid kindla vahelõuaga järel püstitatud postid, kuid sein nende postide vahel kas puudus täielikult või paremal juhul oli ainult tulepoolses küljes. Kindlasti uudiseks on aga rehehoonetest eraldi asetsenud elumajade esinemine Saaremaa taludes 1630-ndail aastail, kusjuures nende mainimine nii Kesk- kui ka Lääne-Saaremaal ja pealegi veel mitte rannakülades, vaid tolleagestes metsade tagustes külades, lubab oletada vanade ja põliste ehitustavade relikte, mitte aga vastselt imporditud «moeuudiseid». Järelikult elas vaadeldud ajal Saaremaal suur osa talurahvast juba elurehes. Peale nende leidus metsakülades aga ka iseseisvad ja eraldi katuse all olevad elumajad, kus võis elada kogu aasta vältel. Jääb muidugi selgitamata, kas need olid suitsutoad või köeti neid eesruumist, kuid ilmselt olid need rehebadest tunduvalt madalamad ning kütuse suhtes ökonoomisemad. Suitsu tuli ahjust ainult niikaua, kui kestis kütmine. Kui elutoa ahi oli rehehoone omast väiksem, siis kuumenes see ka kütremini ning sellele vastavalt pikenes suitsuvaba osa ööpäevast. Nii võis elutoal olla mõningaid eeliseid tuntud elurehe ees. Arvatavasti seetõttu jäidki iseseisvad taluelamud püsima Kuramaal, alal tõusis elurehi ainsa eluaseme positsioonile, kuid alles üsna pikaajalise taandarengu tulemusel.